

Sonja Erceg i Dora Tataj

Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća

Cilj ovog rada jest prikazati položaj i ulogu žena u društvu Banske Hrvatske u drugoj polovici 19. stoljeća. Žene su odgajane po principima poželjnih rodni identiteta te su smatrane slabijim spolom te su im zbog toga nametnuta određena ograničenja. Osim spolne određenosti, na položaj žena utjecali su ekonomski, nacionalni i vjerski status. Tijekom 19. stoljeća žene su svoj status u javnom životu ostvarile kao učiteljice, profesorice, pedagoginje, znanstvenice, liječnice, umjetnice i publicistkinje.

1. Uvod

Položaj žena u 19. stoljeću bio je determiniran uvriježenim rodni odnosima koji su podrazumijevali njihovu podčinjenost muškarcima. U europskim krugovima sve se više povlači pitanje ženske emancipacije te se ti trendovi, premda znatno sporije, mogu uočiti i u Banskoj Hrvatskoj. Žene su smatrane slabijim spolom, kako mentalno tako i fizički te se emancipacija ponajprije odnosila na izjednačavanje prava u sferi javnog djelovanja, jednakih šansi za obrazovanje te jednakih mogućnosti za zaposlenje i plaću. Od žena se očekivalo ponašanje primjereno njihovu položaju u društvu, a *spolna politika*¹ hrvatskoga društva 19. stoljeća temeljila se na nepoželjnim, odnosno poželjnim karakteristikama. Ova vrsta politike temeljila se na oblikovanju poželjnih rodni identiteta koji su se kod žena provodili u djevojačkim školama. Žene nižeg društvenog statusa bile su primorane na zaposlenje kako bi osigurale sredstva za svoju, ali i egzistenciju svoje djece. Istovremeno, od žena višeg društvenog položaja očekivalo se da budu ogledni primjerci dobre kućedomačice, supruge i majke, koje će tako pridonositi statusu svojih muževa. Međutim, sve veći se broj žena nije pronalazio u nametnutim kalupima poželjnog ponašanja te je nastupilo vrijeme promjena. Cilj ovoga rada jest istražiti položaj žena višeg i nižeg sloja te utvrditi njihove glavne odrednice.

1 Sintagmu je afirmirao Dinko Župan u svojoj studiji *Mentalni korzet: spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2013.

2. Položaj žena u društvu 19. stoljeća

Uspon građanskog društva doveo je do znatnih promjena u položaju i ulozi žena. S jedne je strane odvajanje privatnog od javnog života žene u pravilu podrazumijevalo u prvu skupinu, ali su istodobno sve više jačali modernizacijski procesi, što je u konačnici rezultiralo emancipacijom žena. Žene se nije smatralo samo fizički, već i mentalno slabijima od muškaraca te se od njih tražilo utjelovljivanje tradicionalnih vrijednosti poput čednosti, predanosti i posvećenosti ulozi majke i supruge (Iveljić, 2007: 278).

U Banskoj su Hrvatskoj žene na javnoj sceni postajale vidljivije tek u doba preporoda. Uključile su se tada u razne javne priredbe, bile su članice udruga, autorice, književnice ili pak kućedomačice². Nisu sve žene preporodnog doba ostale u sjeni istaknutih muškaraca, neke poput Dragojle Jarnević³ i Sidonije Rubido Erdődy⁴ svojim su se angažmanom nastojale uključiti u nacionalni pokret. Generacije žena djelatnih 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća odlučnije su se borile za veća prava i samostalnost, a predvodile su ih učiteljice⁵ (Iveljić, 2007: 279). Ipak, emancipacija žena u kontekstu modernizacije u Banskoj Hrvatskoj ne može se usporediti s modernizacijom zapadnoeuropskog tipa. Za hrvatsku je modernizaciju najbolje upotrijebiti termin „konzervativna modernizacija“⁶, budući da je jedino „žensko pitanje“ za

2 Kućedomačica: ona kojoj je posao da vodi kućanstvo svoje obitelji, koja nije u radnom odnosu izvan kuće; domaćica (7).

3 Jarnević, Dragojla (pravo ime Karolina), hrvatska književnica, učiteljica, ilirka i borac za prava žena (6).

4 Erdődy, Sidonija (udana Rubido), prva hrvatska operna primadona, plemkinja, ali i školovana pjevačica, glazbena muza ilirskoga pokreta, promicala je hrvatsku glazbu nastupajući na koncertima u dobrotvorne svrhe (2).

5 Njihova je dominacija objašnjiva s obzirom na to da je zanimanje učiteljice u to vrijeme bilo najvažnije zanimanje kojim se žena toga doba mogla baviti (Iveljić, 2007: 279).

6 Radi se o modernizaciji u razdoblju banovanja Ivana Mažuranića (1873-1880), koju karakteriziraju umjerenost, kompromisnost i sklonost tradiciji, a najznačajniji napredak u emancipaciji žena dogodio se u segmentu obrazovanja (Jagić, 2008: 77).

koje je u drugoj polovici 19. stoljeća pokazan interes bilo pitanje odgoja i obrazovanja djevojaka (Jagić, 2008: 77). Međutim, do kraja stoljeća žene će se u Banskoj Hrvatskoj ostvariti kao učiteljice, profesorice, pedagoginje, znanstvenice, liječnice, umjetnice i publicistkinje. Među umjetnicama to su književnice poput Ivane Brlić-Mažuranić i Jagode Truhelke, publicistkinje Marije Jurić Zagorke, slikarice Slave Raškaj, glumice Marije Ružička Strozzi, skladateljice i glazbenice Dore Pejačević i mnogih drugih. Javljaju se i prve liječnice kao što su Milica Švighlin Čavov i Karola Maier Milobar, znanstvenice poput Tereze Paulić, ali i profesorice i pedagoginje poput Camille Lucerne i Jelice Belović Bernadzikowske. Pojavile su se i prve doktorice znanosti, tako je u Zagrebu prva doktorica znanosti bila Milica Bogdanovičeva koja je doktorirala na povijesti (Iveljić, 2007: 281-283). Od početka 1880-ih žene se sve učestalije pojavljuju i kao suradnice u pravaškim publikacijama i to kao autorice pjesama, pripovjedaka i crtica. Žene poput Marije Kumičić⁷ objavljuju priloge i pjesme s domoljubnom karakteristikom u beletrističkom listu *Hrvatska vila*⁸. U listu *Balkan*⁹ istaknuli su se radovi stalne suradnice Marije Fabković¹⁰, koja je pisala o položaju žena analizirajući djela češke spisateljice Karoline Světle u kojima ona progovara o pitanjima jednakosti, slobode, obrazovanja i bratstva (Turkalj, 2009: 175-177).

3. Demografski prikaz stanovništva s naglaskom na žensku populaciju

Prvi cjeloviti opći popis stanovništva Habsburške Monarhije, koji je uključivao i prostor banske hrvatske, proveden je 1857. godine. Do te su godine statistički

7 Kumičić, Marija, bila je hrvatska književnica, prevoditeljica, publicistica, društvena i kulturna djelatnica, dobrotvorka, jedna od prvih hrvatskih novinarki te supruga poznatoga hrvatskog književnika i istaknutog pravaša Eugena Kumičića (8).

8 *Hrvatska vila*, list za zabavu, pouku, umjetnost i književnost izlazi na Sušaku od siječnja 1882. godine, a od 1883. do sredine 1885. godine u Zagrebu (5).

9 U siječnju 1886. godine umjesto *Hrvatske vile* pravaši, želeći i nadalje raditi na napretku hrvatske književnosti, pokreću *Balkan*, list za zabavu, pouku, umjetnost i književnost (1).

10 Fabković, Marija (rođena Frechová), hrvatska učiteljica i pedagoginja češkoga podrijetla. U Austriji je, kao prva žena, položila (1873) ispit za nastavnicu građanske škole. Bila je i saborska novinarka, prevoditeljica i pedagoški pisac. Angažirana reformatorica hrvatskoga školstva i prosvjete. Jedna od trinaestero utemeljitelja Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora 1871. Godine. Pisala i prevodila s češkoga, njemačkoga i francuskog jezika za pedagoške i književne časopise i listove, napisala stotinjak članaka, rasprava i drugih priloga (3).

podaci ograničeni na prikupljanje demografskih podataka uglavnom u službi fiskalnih ili vojnih obavijesti te je njihova upotrebljivost ograničena (Vranješ-Šoljan, 2009: 67). Popis stanovništva iz 1850./1851. zbog brojnih nedostataka nema obilježja modernoga općeg popisa te će se takvim smatrati tek popis iz 1857. godine. Međutim, i popis iz 1857. godine sadrži brojne nedostatke te se primarno bavi muškim stanovništvom. Primjerice, popis razlikuje različite dobne skupine za muškarce i žene te se tako kod muškog stanovništva razlikuje 16, a kod ženskog samo 7 dobnih kategorija. Isto tako, popis donosi podatke o zanimanju stanovništva, no žene i djeca ispod 14 godina svrstani su pod jednaku kategoriju te su činili 64% stanovništva. Takva podjela bila je nerealna jer žene nisu bile uračunate u aktivno stanovništvo, premda su bile članice obitelji koje su najčešće ili aktivno radile ili pomagale u različitim poslovima (Vranješ-Šoljan, 2009: 90-95). Prema popisu iz 1880. godine u Banskoj je Hrvatskoj živjelo 1 892 499 stanovnika, od čega je bilo 943 666 muškaraca i 948 833 žena. Popis je uključivao i prostor nekadašnje Vojne krajine, a izostavljeno je područje Rijeke. Popis također daje podatke i o pismenosti te se tako navodi porast pismenosti u odnosu na popis iz 1869. godine kada je 11,09% žena znalo čitati i pisati, dok su novi podaci bilježili 18,45%. Postotak pismenih žena porastao je za 7,36% što pokazuje da je sve većem broju žena školovanje bilo dostupno. Statistika govori i o povećanju broja učiteljica čiji se broj s 318 učiteljica 1876. godine prema popisu iz 1880. godine popeo na 416 (Vranješ-Šoljan, 2009: 148-149). Osijek je u drugoj polovici 19. stoljeća imao veću žensku nego mušku populaciju, što je bio rezultat emigracije muškog dijela stanovništva uglavnom iz ekonomskih razloga (Sršan, 1996: 71). Naime, 1869. godine u Osijeku bilo je 8 503 muškarca odnosno 49,30% i 8 744 žena ili 50,70% što predstavlja pravilan omjer spolova iz demografske perspektive. Popisi stanovništva iz 1880. i 1900. godine ukazuju na veći nesrazmjer muške i ženske populacije. Tada je od ukupnog broja stanovnika grada Osijeka 47,50% otpadalo na muškarce i 52,50% na žene (Szabo, 1996: 156). Iako su prema demografskim pokazateljima u Osijeku dominirale žene, većina njih bile su nezaposlene. Tako se navodi da je oko 1/3 muške i 2/3 ženske populacije Osijeka bilo nezaposleno (Szabo, 1996: 160).

4. Žene nižeg društvenog sloja i radni status žena

Hrvatska koja je početkom 19. stoljeća predstavljala relativno zaostali teritorij unutar Habsburške Monarhije, imala je oko 400 poduzeća, većinom smještenih u Rijeci, Osijeku, Zagrebu, Karlovcu i Varaždinu. Osamdesetih godina dolazi do povećanja broja poduzetnika u trgovini

i obrtu, a time dolazi i do povećanja broja radnika. Godine 1857. evidentirano je 13 830 radnika na području Hrvatske i Slavonije, a već trideset godina kasnije taj broj raste na 61 543 (Pejić, 2011: 37).

Žene nižih društvenih slojeva na razvoj vlastite autonomije značajnije utječu zbog egzistencijalnih razloga. Zapošljavaju se te stječu ekonomsku neovisnost u svakodnevnom životu. Postaju pomoćne radnice, radnice u kemijskoj i tekstilnoj industriji, nasljednice obrta preminulog supruga, krojačice, krčmarice i sluškinje. Osijek je tako 1880. godine imao 799 žena zaposlenih u obrtnim djelatnostima, od cjelokupnog broja radnika koji je iznosio 3 599, odnosno činile su 37,29% radnika u navedenom sektoru (Červenjak, Živaković-Kerže, 2014: 135). Kao primjer ženske radne snage u industrijskom i obrtničkom sektoru možemo navesti Reissnerovu tvornicu žigica, koja je prije mehanizacije (1873. godine) zapošljavala 15 radnica i 20 radnika (Živaković-Kerže, 1999: 89) te tvornicu konoplja i užarske robe Bele Adamovića-Čepinskog (u Čepinu pokraj Osijeka), koja je zapošljavala više od 150 radnika, od čega su 40% bili žene i djeca (Szabo, 1996: 160). Žene su najčešće radile kao pomoćne radnice, u krojačkim salonima, kavanama i slastičarnicama te su češće bile zaposlene kod imućnih obitelji u domaćim i kućnim poslovima nego muškarci. Na primjeru Gornjeg grada iz 1890. godine najbolje je vidljiva potreba za ženskom radnom snagom u domaćim poslovima. Gornji grad je 1890. godine imao 10 858 stanovnika od kojih je sveukupno 694 sluga, a od tog broja 553 su žene (Červenjak, Živaković-Kerže, 2014: 135). Vilma Vukelić¹¹ u svojim memoarima opisuje prosječnu osječku radničku obitelj iz nižih slojeva te njihove životne uvjete:

„U prvom stanu do našeg, s druge strane ogradice, stanovali su Šuflyayevi: majuška kuhinjica, jedna skućena soba s malim prozorom, pod popločen nejednakim crvenim ciglama. Tu je obitavala i spavala osmeročlana obitelj: roditelji i šestero djece, sve same djevojčice mlađe od deset godina. Otac je bio klobučar (...) obitelj je bila prosjački siromašna i napola izgladnjela“ (Vukelić, 2003: 70).

Uz opis kuće V. Vukelić opisuje i uvjete u kojima su živjela djeca:

„Najstarija, Anica, doimala se sa svojih deset godina kao jednogodišnje dijete: noge joj zakržljale od rahitisa,

bila je bez ijednoga zuba u ustima i bez kose na glavi. Nije mogla ni govoriti ni hodati, nego je cijeloga dan ležala u koritu iza vrata. Druga po redu, Helena, bijaše moje dobi i moja najbolja prijateljica (...) Bijaše blaga poput anđela, slabašna i gotovo probidna, vjerojatno već tad bolesna na pluća, jer umrla je u dvanaestoj godini. Do Šuflyayevih stanovala je *vešerica*¹² Rezi. I ona je imala bolesno dijete, malog Franciku, o kojem se govorilo da ima vodenu bolest i da će uskoro umrijeti“ (Vukelić, 2003: 72).

Gotovo svaka stranica Memoara prikazuje surovu realnost u kojoj su se nalazile pripadnice radničkog staleža:

„Raznosačica vode Wabi (...) Bila je toliko mršava da se čovjek nije mogao dovoljno načuditi što to njezine kosti još uopće drži na okupu (...) Tako su se u naborima njezina lica u smeđim linijama nataložili tragovi polovice stoljeća. U njezinoj kosi počivala je prašina svih osječkih ulica po kojima je gore dolje vukla svoju bačvu s vodom, pa se prvotna boja kose više nije mogla razaznati (...) Muž joj je bio među pokojnima, pa je bila prinuđena da se sama probija kroz život (...) djecu, koju je nekoć imala, njih osmero ili desetero, ni sama više nije točno znala koliko, svu je pokopala“ (Vukelić, 2003: 73).

U sektoru javnih službi i slobodnih zanimanja bilo je zaposleno oko 7,50% od ukupnog broja stanovnika, a od toga su 2/10 bile žene. Većinom su radile kao učiteljice u pučkim školama te kao pomoćno osoblje u zdravstvenom ili upravnom (gradskom) sektoru (Szabo, 1996: 162). Veliki broj sluškinja u Osijeku također objašnjava tadašnju demografsku dominaciju ženskog stanovništva. Naime, svi rastući gradovi poput Osijeka, Varaždina i Karlovca imali su veću žensku populaciju, jer je novom visokom građanskom sloju bila potrebna radna snaga za domaćinstvo (Župan, 2009: 233). Najbolji primjer velikog broja sluškinja u prosječnom Osječkom kućanstvu daju nam memoari V. Vukelić: „Kuhinjom je vladala izvrsna i autoritativna kuharica, u sobama dobro uvježbana sobarica, za teže poslove pozivana je sluškinja, za veliko pranje *vešerica*, za dotjerivanje garderobe šnajderica¹³. Ako je u obitelji bilo djece, o njima se najprije brinula dadilja, poslije *kinderfrajla*¹⁴ i napokon guvernant, koja je često u kući ostajala sve do kćerine udaje i odrasloj djevojci služila kao *garde-dama*¹⁵“ (Vukelić, 2003: 125). Ozbiljniji radnički pokreti, uz socijalističke i anarhističke elemente, zabilježeni su u Zagrebu i Osijeku tek 1869. godine, a do tada su obilježeni neorganiziranim i spontanima pobunama

11 Vukelić, Vilma, (rođena Miskolczy), hrvatska književnica. Na njemačkom je napisala sedam opsežnijih djela, koja su pretežito ostala u rukopisu. Na hrvatski jezik prevedeni su joj 1994. godine memoari *Tragovi prošlosti* (Spuren der Vergangenheit), u kojima je autoreferencijalnost pomiješana s kulturnim, povijesnim i političkim reminiscencijama na srednjoeuropski prostor u kojem je autorica odrastala, te 1997. romaneskna kronika U stiješnjanim granicama (In engen Grenzen, 1951), u kojoj je panoramski prikazan osječki građanski stalež u bidermajerskom i političkom ozračju (11).

12 Vešerica: reg. zast. ona koja po kućama skuplja prljavo rublje, nosi na pranje i vraća čisto i izglacano; pralja (10).

13 Germanizam koji se odnosi na krojača.

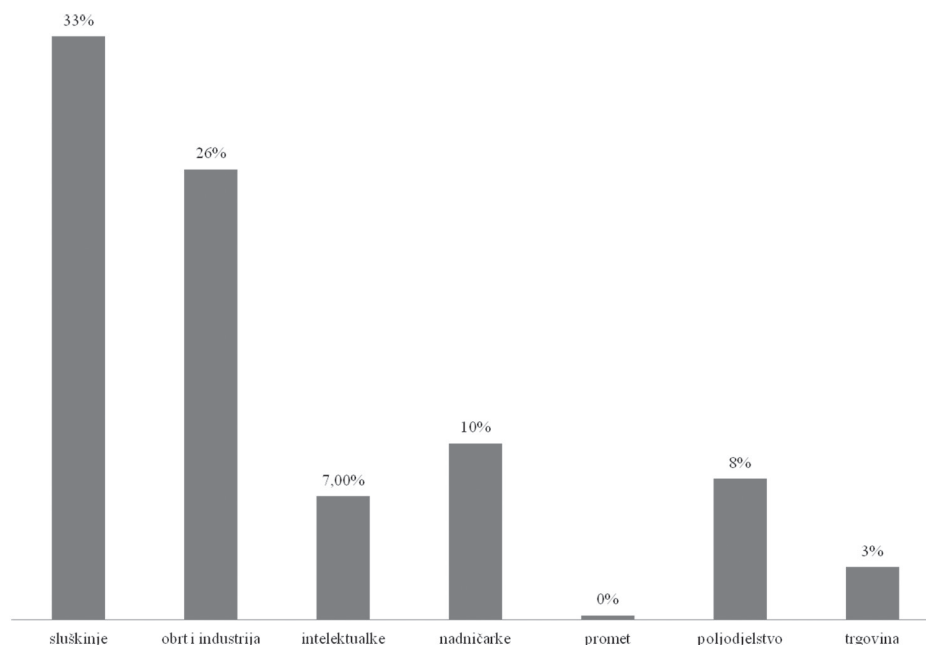
14 Germanizam koji se odnosi na ženu zaduženu za čuvanje djece.

15 U objašnjenju ispod teksta navodi se da je *garde-dama* pratila mlade djevojke na javnim mjestima.

i paljenjem poslovnih objekata kapitalista. Iako je radnička klasa bila ideološki podijeljena, imali su zajedničke ciljeve. Borba za radnička prava bila je svojstvena i ženama i muškarcima budući da su jednako pripadali radničkom sloju. Tako su se u toj borbi najviše isticali zahtjevi za opće neposredno izborno pravo, zakonom propisano radno vrijeme, sekularizacija države, zabranu rada za djecu i reguliranje rada žena u tvornicama (Pejić, 2011: 37). Ugarsko-hrvatski obrtni zakon donesen je 1884. godine te je on djelomično regulirao prava i obaveze radnika i pomoćnog osoblja koje je djelovalo kod šegrta, kalfi¹⁶ i radnika u industriji. Uz regulacije rada djece i radnika općenito, važno je naglasiti da su žene dobile pravo na četverotjedno bolovanje nakon poroda, bez prekidanja radnog ugovora (Milenković, 1982: 113-114). Zakon je bio prilično nejasno definiran, a i državna je regulacija bila slaba. Navodi se da je radnička klasa u Osijeku radila između 10 i 16 sati dnevno. Kao primjere možemo uzeti osječku pivovaru Sepper, gdje su radnici radili od 5 ujutro do 21 navečer, Reissnerovu tvornicu žigica gdje su radili od 6 do 18 ljeti i od 5 do 17 sati zimi te Paromlin gdje su radnici radili u dvije smjene, od 6 do 18 ili od 18 do 6 sati (Pejić, 2011: 39). Zbog pritiska radničke klase i sve većeg broja štrajkova zakon je nadopunjen 1891. godine prema kojem radnici dobivaju pravo na bolovanje, te 1907. godine kada je prošireno pravo na bolovanje i uvedeno obavezno osiguranje u slučaju nesreće na radnom mjestu (Milenković, 1982: 113).

4. 1. Žene u privredi

Žene se u drugoj polovici 19. stoljeća sve češće odlučuju na zapošljavanje, one iz viših slojeva to čine zbog intelektualnih i materijalnih, a one iz nižih zbog egzistencijalnih razloga te su se nerijetko, uz posao, brinule ne samo o obitelji, nego su i pomagale suprugu u poslu (Iveljić, 2007: 283). Vilma Vukelić tako piše o prabaki Teresi Taussig, koja je odmah po udaji, 1820. godine, radila u trgovini supruga Philippa: „I dok je prabaka vodila trgovinu, stajala za pultom, vagala sol i mjerila sukna, brinula se o stoci, njivama i vinogradima, podizala djecu i poslugu

*Zagrepčanke prema granama zaposlenja 1880. godine
(Iveljić, 2007: 285-287)*

tjerala u red, sjedio je moj pradjed (tada još relativno mlad čovjek) ljeti u prozračnoj sjenici usred cvjetnoga vrta, zimi u maloj stražnjoj sobi, s crnom samtastom kapicom na glavi i izučavao svoj Talmud“ (Vukelić, 2003: 49-51). Žene se kao vlasnice nekretnina javljaju postupno, najčešće je to bilo nakon smrti supruga, kada bi one i formalno preuzele vlasništvo nad njegovim poduzećem. Vremenom raste i broj samostalnih privrednica, tako je 1880. godine u Zagrebu zabilježen broj od 5 864 zaposlene osobe o kojeg su čak 1 497 ili 25,5% bile žene koje su radile u obrtu i industriji, 183 ili 3,1% u trgovini te 16 ili 0,27% u prometu. Tijek modernizacije nije pravocrtan te se, unatoč povećanom broju pomoćnih radnica u obrtu i trgovini, dosta dugo zadržala tradicionalna struktura poslova kojima se bave obrtnice i trgovkinje (Iveljić, 2007: 285-287).

Registrirane su se privrednice uglavnom bavile prodajom voća, povrća ili pečenih kestena, zatim su to bile trgovkinje te je najmanji postotak žena otpadao na sloj poduzetnica, djelatnih uglavnom u tercijarnom sektoru kao vlasnice agencija (npr. za zapošljavanje služinčadi) ili na području prometa i industrije (Iveljić, 2007: 287). U Narodnim se novinama iz svibnja 1892. godine tako može pročitati članak o gospođi Viktoriji Sok koja namjerava urediti školu za filigranske radnje te nudi poduku iz filigranskog zanimanja¹⁷ „(...) i to za pravljenje

¹⁶ Obučeni obrtnički ili trgovački pomoćnik.

¹⁷ Tehnika uporabe finih srebrnih i zlatnih žica za izradbu ornamentalnih motiva, često kombiniranih s malim kuglicama. Tom se tehnikom izrađuje ugl. nakit (naušnice, ogrlice, narukvice) i veći predmeti (kopče, križevi, korice za rukopise) (4).

cvieća od fine žice, vune i svile. (...) Svakako upozorujemo naše gospodje i gospodjice, da pogledaju ovu vrst radnje, od koje bi mnoga ženska ruka mogla imati i privrede, jer je radnja laka te se po modnih dućanih i u većih gradovih liepo plaća. Gospodja Sok traži za podpunu poduku od prvog početka pa do zadnjeg usavršenja od svake učenice samo 2fr¹⁸ (*Narodne novine*, 19. 5. 1892: 4).

Žene su se u 19. stoljeću bavile i takozvanim ženskim „najstarijim zanatom na svijetu“¹⁹. Tako je zabilježeno da su Vilim i Roza Aranjoš rođ. Spitzer kupili staru i dotrajalu Petrovu kupelj, u Kožarskoj ulici u Zagrebu i preuredili je u javnu kuću (Iveljić, 2007: 288). Svjedočanstva o postojanju javnih kuća, tzv. bludilišta, mogu se pronaći i u novinskom tisku 19. stoljeća. U Narodnim se novinama iz srpnja 1892. godine može pronaći članak koji govori o tome kako je sedmogodišnja djevojčica Katica Kočevar zatečena „(...) kako pred jednim bludilištem u Kožarskoj ulici šeće“ te kako je stražar njezinu majku Anu ukorio zbog neodgovornosti (*Narodne novine*, 12. 7. 1892: 4).

5. Položaj žena viših slojeva društva

Od žena viših društvenih slojeva te supruga i kćeri imućnih privrednika očekivalo se ostajanje u okvirima privatnog života. Od njih se očekivalo da sudjeluju u dobrotvornim akcijama, idu na ples i kulturne priredbe, znaju se lijepo odjenuti i pristojno ponašati te voditi konverzaciju u skladu s bontonom elite. Takvo „društveno prihvatljivo ponašanje“ zahtijevalo je određenu naobrazbu te su tako žene morale govoriti strane jezike, poznavati djela iz klasične književnosti te imati likovnu i glazbenu poduku (Iveljić, 2007: 290).

Žene građanske elite uspjele su zbog materijalnih i intelektualnih razloga dobiti određenu autonomiju unutar svoga doma, kao što je biranje posluge, briga o posluži i

Tečaj vezenja u Ženskoj stručnoj školi u Zagrebu krajem 19. stoljeća

vođenje salona²⁰. Osim „kućne autonomije“ žene sve češće osnivaju i sudjeluju u dobrotvornim udrugama, školuju se te prate modne trendove, sve ih to vremenom postupno emancipira od stereotipa žene kao isključivo majke i supruge. Uz prethodno navedeno, svoje su slobodno vrijeme provodile i u organiziranim čitaonicama. Aktivnosti koje su provodile u svom slobodnom vremenu zasigurno nisu bile samo iz zabave i opuštanja, već i zbog ispunjavanja normi koje su im bile zacrtane njihovim položajem u društvu (Červenjak, Živaković-Kerže, 2014: 133-134). Glavna funkcija supruge iz višeg sloja bila je politička promidžba svoga supruga. Tako se navodi kako su supruge u predizborno vrijeme obilazile utjecajne i bogate pojedince te svoje prijateljice, kako bi prenijele pojedinosti suprugove kampanje. Supruge drugih muževa bi na tim druženjima služile kao posrednice i tako bi se indirektno prenosile važne političke informacije (Predojević, 2010).

Žena druge polovice 19. stoljeća koja je pripadala višem sloju društva polagano gubi ulogu majke-domačice. One imaju sve manje vremena za djecu pa njihovu ulogu u toj sferi preuzimaju dadilje, guvernante te privatni učitelji i učiteljice. Iako je tendencija u drugoj polovici 19. stoljeća bila ta da se dadilje uzimaju iz Hrvatske, nerijetko su to bile strankinje, najčešće Njemice i Austrijanke (Červenjak, Živaković-Kerže, 2014: 133-134). Navedene činjenice potvrđuju se i u memoarima Vilme Vukelić: „Moja je guvernanta bila Saskinja iz Siebenbürgena, duge plave

18 „Filigranske radnje. Sok“, *Narodne novine* (Zagreb), 19. svibnja 1892., br. 115, str. 4

19 O reguliranju prostitucije detaljnije se bavi istraživanje Filipović, Sergej. *Reguliranje prostitucije u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće: Pravilnik o uređenju i nadziranju prostitucije iz 1896. i Pravilnik za bludilišta iz 1911.*, *Scrinia Slavonica* 14, br. 1 (2014): 141-158. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/130455>

20 Saloni su bili mjesta na kojima se gradio društveni uspon građanske elite. Veća prostorija u stanu, obično bogatije uređena i namještena, koja služi za primanje gostiju; reprezentativna prostorija (npr. u rezidencijama, dvorcima, javnim ustanovama, hotelima) (9).

kose koja je činila svu njezinu ljepotu (...) Neosporno je da ja nisam bila poslušno dijete koga je bilo lako voditi. Ali gospođica Goldschmidt, kao i preostale njemačke odgojiteljice – gospođice Kranich, Kaiser i Seiffert, koje su jedna za drugom boravile u našoj kući, dok s trinaest godina nisam dospjela u bečki internat...” (Vukelić, 2003: 79-80). Budući da uglavnom nisu bile zaposlene, žene iz višeg građanskog sloja dane su kratile družeći se međusobno: „Poštujući forme uljudna ponašanja i stare navike, dame uopće nisu zalazile u javne lokale, nego su se poslijepodne sastajale po kućama prijatelja na uzbudljivim trač-partijama uz kavu i kolače. (...) Najizdašniju temu za razgovore nudila je ipak služinčad, što je damama davalo povoda za dubokoumna psihološka razmatranja. Pritom treba znati da ženski dio višeg društva bijaše bez ikakva posla“ (Vukelić, 2003: 125). Ipak, hrvatski bonton toga vremena daju upute i o ponašanju prema služinčadi, koju treba neprestano nadgledati, ali se prema njoj ne smije odnositi nepristojno i bahato (Iveljić, 2007: 292). Modernizacijom društva došlo je i do promjene u modnom izričaju žena društvene elite. Žene 19. stoljeća sa zakašnjenjem su kopirale bečku i parišku modu, a najrecentniji modni trendovi bili su osobito zastupljeni među Zagrepčankama. Osamdesetih su se godina obično nosili engleski kostimi s dugim suknjama bež ili sive boje, kragnice su im bile uzdignute visoko te su sadržavale umetke od konjske strune. Naizgled jednostavna, takva moda bila je neudobna i skupa, a ženama je davala pomalo muškobanjasti izgled. Žene su krajem 19. i početkom 20. stoljeća sve više počele prihvaćati odjevne predmete muškaraca. Tako su se, na užas konzervativaca, ženske hlače u Zagrebu mogle kupiti od 1911. godine, a ni pušenje cigareta u javnosti više nije bio tako rijedak prizor (Iveljić, 2007: 295). Nušić u nekoliko duhovitih rečenica sumira novine koje je početkom 20. stoljeća u društvo uvela ženska emancipacija: „Prije rata sve je bilo nekako dugačko: duga suknja, duga kosa i dugačak brak; sad, poslije rata, sve je kratko: kratka suknja, kratka kosa i kratak brak. Prije rata žene su se dekoltirale odozgo, a sad posle rata, dekoltiraju se odozdo. Prije rata muž se miješao u politiku, a žena je ogovarala; sad poslije rata, muževi ogovaraju, a žene vode politiku. Prije rata zazorno je bilo za ženu reći da je raspuštenica, sad poslije rata, to je čak kvalifikacija“ (Iveljić, prema Nušić, 2007: 297).

6. Obrazovanje žena

Spor razvoj građanskog društva izazvao je pojavu supostojanja dvije spolne politike, jedna je obuhvaćala tradicionalno društvo te se na selu zadržala do kraja prve polovice 20. stoljeća, a druga se odnosila na građanstvo koje je na prijelazu stoljeća činilo manjinu od jedva 10%

stanovništva Banske Hrvatske. Spolna politika hrvatskoga društva 19. stoljeća temeljila se na nepoželjnim, odnosno poželjnim spolnim karakteristikama. One su se razvijale pod utjecajem brojnih europskih intelektualaca te se na tim osnovama razvio muški i ženski identitet (Župan, 2013: 47). Kao glavna mjesta na kojima su se provodile odrednice oblikovanja „poželjnih ženskih identiteta“ bile su djevojačke škole (Župan, 2009: 232). Budući da se provođenje programa spolne politike trebalo provoditi odvajanjem učenika i učenica, ono je zbog lošeg financijskog stanja uglavnom provedeno u gradovima, dok se u seoskim školama spolno odvajanje provodilo u znatno manjem broju (Jagić, 2008: 81).

U prvoj polovici 19. stoljeća više djevojačke škole uglavnom su bile privatne ili samostanske. Tako su sestre milosrdnice, pozivom biskupa Haulika, u Zagrebu 1847. godine unutar svoga samostana osnovale Djevojačko gojilište (Župan, 2013: 77-78). U Slavoniji je prva viša djevojačka škola, na inicijativu lokalnih vlasti, osnovana u Požegi 1876. godine i vodile su ju sestre milosrdnice sv. Vinka (Župan, 2009: 240). Od zakona iz 1883. godine primjenjuje se novi nastavni plan i program kojim se propisuje novi predmet kućanstvo, a ručni rad ima najveću satnicu. Prema tom programu više djevojačke škole predstavljaju mjesto obrazovanja „dobrih kućanica“ (Župan, 2009: 235).

Od ukupnog je broja učenica čak njih 80% bilo iz srednjeg sloja, a vrlo mal postotak iz nižeg i višeg sloja (Župan, 2009: 247). Zemaljske vlasti podupirale su osnivanje javnih viših djevojačkih škola radi smanjivanja utjecaja privatnih, koje su nastavu provodile na njemačkom jeziku. Bez obzira na povećanje broja ženskih škola česti su primjeri školovanja ženske djece kod kuće ili izvan Hrvatske. Primjerice, privatne učiteljice imale su Ivana Mažuranić i Dora Pejačević, a u inozemstvu se školovala Vilma Vukelić (Župan, 2013: 94). Visoko obrazovanje za žene bilo je izrazito diskriminirajuće jer se nije uklapalo u identitet žene 19. stoljeća. Ženama je bilo zabranjeno studiranje na Zagrebačkom sveučilištu sve do 1901. godine, a gimnazijsko obrazovanje dopušteno tek 1917. godine. Jedna od istaknutijih u zalaganju za obrazovanje žena bila je Marija Jambrišak, hrvatska pedagoginja i učiteljica. Njezinim zalaganjem 1892. otvoren je Ženski licej u Zagrebu te je 1895. uspjela upisati Filozofski fakultet (Župan, 2013: 107-111). Prva škola za učiteljice u Hrvatskoj djeluje od 1848. godine te je bila su sklopu Samostana sestra milosrdnica u Zagrebu, a prva državna ženska preparandija osnovana je 1875. godine. Zanimanje učiteljice prvo je zanimanje u kojem su žene u većem broju ušle u javni prostor građanstva. Učiteljski posao prikazan je kao poželjan jer je proizlazio iz ženinog „prirodnog“ identiteta majke (Župan, 2013: 141, 158).

Maturantice Ženskog liceja krajem 19. stoljeća

*Prestanak rada učiteljica i učitelja
(Župan, 2013: 148-149)*

Školska godina	Umrlo		Umirovljeno		Napustilo službu	
	Učiteljice	Učitelji	Učiteljice	Učitelji	Učiteljice	Učitelji
1881.	3	10	0	3	2	3
1885.	4	12	1	7	2	10
1888.	6	25	3	22	18	2
1899.	3	17	4	16	23	12
1917.	9	18	14	8	14	5

U 19. stoljeću spolna diskriminacija i neravnopravnost vidljiva je i iz plaća učiteljica. One su imale manje plaće sve do zakona iz 1874. godine. Obrazloženje za manje plaće bilo je to što muškarci moraju uzdržavati obitelji te im treba više novaca te da žene ne mogu jednako kvalitetno obavljati svoj posao. Marija Jambrišak i Marija Fabković borile su se za prava učitelja na Prvoj općoj hrvatskoj učiteljskoj skupštini 1871. godine, gdje su tražile izjednačavanje plaća. Na skupštini je usvojeno i da učiteljice mogu sudjelovati u

radu školskih odbora te je Marija Jambrišak 1905. godine dostigla najveći uspjeh kada je izabrana za ravnateljicu viših djevojačkih škola na području Banske Hrvatske (Župan, 2013: 141-146). Školskim zakon iz 1888. godine u nekim je odredbama bio rigorozniji prema učiteljicama jer se zahtijevao školski celibat (Modrić-Blivajs, 2007: 28). Razlozi su to što, ako bi se učiteljica udala, ona ne bi mogla izvršavati svoje obaveze kao kućanica, supruga i majka ta da ne bi mogla izvršavati sve učiteljske dužnosti jednako kvalitetno.

Zabrana udaje djelomično je regulirana zbog napuštanja službe i manje zainteresiranosti za školovanje, ali tek 1918. godine je potpuno ukinuta (Župan, 2013: 146-149).

7. Redovnice

U Hrvatskoj je 19. stoljeće obilježeno procvatom ženskog redovničkog reda. Zagreb su 1845. godine došle sestre milosrdnice te su osnovale već spomenu djevojačku školu i školu za učiteljice. One su se, osim obrazovnim radom, bavile i brigom za bolesnike te su osnovale prvu bolnicu u zagrebačkoj Ilici, a 1893. godine bolnicu u Vinogradarskoj ulici (Slišković, 2016: 234). Svoj rad su proširile i izvan Zagreba na mjesta Daruvar, Zlatar, Ivanec i Oriovac. Biskup Juraj Strossmayer 1868. godine dovodi sestre milosrdnice u đakovačku biskupiju te i tamo otvaraju djevojačku školu (Župan, 2013: 78). Redovnice družbe Kćeri Božje ljubavi došle su u Sarajevo i Klanjateljice krvi Kristove u Banja Luku odakle su se proširile po svim krajevima Hrvatske, gdje su se bavile odgojnim, obrazovnim i socijalnim radom (Slišković, 2016: 235). Po cijelom području Banske Hrvatske redovnice su osnivale škole u kojima su i vodile nastavu, osim predmeta rimokatoličkog vjeronauka kojeg je predavao svećenik. Međutim, u nekim školama radio je i manji broj svjetovnih učitelja (Ivanković Škrinjar, 2014: 72).

8. Zaključak

Položaj žena Banske Hrvatske u 19. stoljeću najjednostavnije rečeno bio je veoma složen te se na njega ne može gledati jednoznačno. S jedne strane ženama su nametnuta određena ograničenja, a s druge strane postepena emancipacija i modernizacija ženama je donijela nove mogućnosti, kako u privatnom tako i u javnom životu. Generalno slaba opća društvena i ekonomska razvijenost Hrvatske toga vremena nerijetko automatski povlači pitanje lošeg društvenog položaja žena. Međutim, vidljivo je kako se od Mažuranićevog doba položaj žena Banske Hrvatske postupno poboljšava. Radnice se, zajedno s radnicima, bore za bolje radne uvijete, veće plaće i kraće radno vrijeme. Bave se različitim poslovima, otvaraju obrte te nasljeđuju poduzeća svojim muževa. Žene višeg društvenog sloja postupno gube primarnu ulogu majke-domaćice te ih u tom području zamjenjuju dadilje i guvernante. One sve više vremena ulažu u obrazovanje, koje im postaje dostupnije te se sve aktivnije uključuju u društvo i znanost. Uz to, primjetan je i utjecaj europskih modnih trendova koji dolaze s modernizacijom. Sve upućuje na to da je položaj žena u Banskoj Hrvatskoj toga vremena ponajprije ovisio o njihovom socijalnom, nacionalnom, vjerskom i etničkom

identitetu. Kroz obrazovni sustav provodila se politika stvaranja rodih identiteta, a od žene se očekivalo da se razvije dobru kućanicu, suprugu i majku, između ostalog u stidljivu, pokornu, pobožnu, radinu i blagu.

Summary

The Position of Women in Society in the Kingdom of Croatia in the Second Half of the 19th Century

The aim of this paper is to cast light on the position and role of women in society in the Kingdom of Croatia in the second half of the 19th century. Women were raised in accordance with the principles of desired gender identities and they were considered the weaker sex so certain restrictions were imposed on them. Except for the gender determination, the position of women was influenced by their economic, national, and religious status. During the 19th century, women were able to enter the public life as teachers, professors, pedagogues, scientists, doctors, artists, and publicists.

Periodika

1. *Narodne novine* (Zagreb), g. LVIII, br. 115, 19. svibnja 1892.
2. *Narodne novine* (Zagreb), g. LVIII, br. 157, 12. srpnja 1892.

Literatura

1. Červenjak, Jelena, Živaković-Kerže, Zlata, 2014. *Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće*, Scrinia Slavonica, vol.14, br.1, Slavonski Brod, str. 129-141.
2. Ivanković Škrinjar, Marijana, 2014. *Više djevojačke škole ženskih crkvenih redova u Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu stoljeća*, Zbirka školskih izvješća Hrvatskoga školskog muzeja. Anali za povijest odgoja, vol. 13, br. 13, Zagreb, str. 65-76.
3. Iveljić, Iskra, 2007. *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Leykam international, Zagreb.
4. Jagić, Suzana, 2008. *Jer kad žene budu žene prave...: Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. Stoljeće*, Povijest u nastavi, vol. 4, br. 11, Zagreb, str. 77-100.
5. Milenković, Toma, 1982. *Privremeno radničko zakonodavstvo u Jugoslaviji (od kraja prvog svjetskog rata do donošenja Vidovdanskih ustava)*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, vol. 11, str. 109-232.

6. Modrić-Blivajs, Dunja, 2007. *Pedagoški standardi nekad i danas*, Povijest u nastavi, vol. 5, br. 9, Zagreb, str. 27-36.
7. Pejić, Luka, 2011. *Radnički pokret u Osijeku (1867.-1920.)*, Essehist, vol. 2, br. 2., Osijek, str. 36-43.
8. Predojević, Željko, 2011. *Ove i one osječke kavane za ove i one Osječane u drugoj polovici 19. stoljeća*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Pečuhu, Katedra za kroatistiku - Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, Pečuh.
9. Slišković, Slavko, 2016. *Hrvatski katolicizam 19. stoljeća*, u: *Temelji moderne Hrvatske; Hrvatske zemlje u „dugom“ 19.st.*, Matica Hrvatska, Zagreb, str. 225-252.
10. Sršan, Stjepan, 1996. *Povijest Osijeka*, Povijesni arhiv u Osijeku, TIZ Zrinski, Osijek.
11. Szabo, Agneza, 1996. *Socijalni sastav stanovništva, u Od turskog do suvremenog Osijeka*, knjiga 2, Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Osijek.
12. Turkalj, Jasna, 2009. *Pohvale i kazne «krasnom spolu» zbog potpore Stranci prava u banskoj Hrvatskoj 1880-ih*, Časopis za suvremenu povijest, vol. 41, br. 1, Zagreb, 171-193.
13. Vranješ-Soljan, Božena, 2009. *Stanovništvo Banske Hrvatske: demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910.*, Educa nakladno društvo, Zagreb.
14. Vukelić, Vilma, 2003. *Tragovima prošlosti*, Naklada zavoda Matice hrvatske, Zagreb.
15. Živaković-Kerže, Zlata, 1999. *S tradicionalnih na nove puteve: trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od 1868. do 1918.*, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Osijek.
16. Župan, Dinko, 2009. *Dobre kućanice. Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća*, Scrinia Slavonica, vol. 9, br. 1, Slavonski Brod, 232-256.
17. Župan, Dinko, 2013. *Mentalni korzet: spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod.

Elektronički izvori

1. *Balkan*, Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=5532> (30. 5. 2019.).
2. *Erdődy, Sidonija*, Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18222> (30. 5. 2019.).
3. *Fabković, Marija*, Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18800> (30. 5. 2019.).
4. *Filigran*, Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19533> (30. 5. 2019.).
5. *Hrvatska vila*, Proleksis enciklopedija, <http://proleksis.lzmk.hr/27211/> (30. 5. 2019.).
6. *Jarnević, Dragojla*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=132> (30. 5. 2019.).
7. *Kućedomaćica*, Hrvatski jezični portal, http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=eldkXhU%3D&keyword=ku%C4%87edoma%C4%87ica (30.5.2019.)
8. *Kumičić, Marija*, Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?km=182243> (30. 5. 2019.).
9. *Salon*, Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=54218> (30. 5. 2019.).
10. *Vešerica*, Hrvatski jezični portal, http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f19uXRN4&keyword=ve%C5%A1erica (30. 5. 2019.).
11. *Vukelić, Vilma*, Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65632> (30. 5. 2019.).